

տաստանի օրն էր : երբոր այն աղետալի դիպուածն անցաւ. եւ աշխարհս նորէն լուսաւորուեցաւ, տեսայ որ պարսպին արեւելեան մասը խրամին մէջ փլեր է, պարիսպները ընկեր են եւ խրամն ալ լեցուեր է, այնպէս որ զինուորները առանց դժուարութեան միջնաբերդը մտան, բոլոր մէջի եկեղեցիներն ու վանքերը այրեցին, եւ զրէթէ բոլոր քրիստոնէաները մանմետական եղան : »

Փետրպուրկ, 10/22 Սեպտեմբեր 1849 :

Ն. ՀԱՆԻԿԵԱՆՅ :

Թարգմանեաց

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԳԱԼՍՏԵԱՆ

Սշակերտ Հայկազեան Վարժարանին :

si c'était le jour du jugement dernier, enfin quand cette catastrophe fut passée et que l'univers s'illumina de nouveau, je vis que le côté oriental des fortifications s'était écroulé dans le fossé, les murs étaient démolis et le fossé comblé, de manière que les soldats entrèrent sans difficulté dans la forteresse, dont toutes les églises et tous les monastères furent brûlés, et presque tous les chrétiens devinrent musulmans. »

Saint-Petersbourg, 10/22 septembre 1849.

N. KHANIKOF.

Traduction

de M. JEAN CALOUSTIAN

Élève du Collège National Arménien.

ՄՈԼԴԱՎԻԱՅ ՀԱՅԿԱԶԱՆՅ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ.

Մօտերս Փարիզու Փրէս ըսուած օրագրոյն խմբագրաց մէկը Պ. Իսխոոր Քանէն մեր Մոլտաւիա բնակող ազգայնոց վրայ լեռագայ յօդուածն հրատարակեց, որով անոնց իրաւունքը կրպաշտպանէ. այսինքն կըսէ թէ պետք է որ Մոլտաւիոյ Հայերըն եւս Վալաքիոյ Հայոց պէս երկիր եւ ուրիշ ստացուած զննելու իշխանութիւն ունենան :

« Մոլտաւիոյ եւ Վալաքիոյ մէջ շատ մը այլ եւ այլ դասանանքի տէր ժողովուրդներ կան. մեր կըխնդրեմք որ ամենն ալ նոյն իրաւունքները վայելեն զոր Մոլտաւիացիք եւ Վալաքիացիք կըվայելեն : Այս ազգերէն մէկը, Հայոց ժողովուրդն է, որոյ վրայ մասնաւորապէս պիտի խօսիմք, ոչ երբ ուրիշներէն աւելի իրաւունք մը ունենալուն համար, վասն զի քաղաքական հաւասարակցորդ իրաւանց մէջ աւելի եւ պակաս չկայ, այլ որովհետեւ ինքը քաջութիւն ունեցաւ իւր իրաւունքը զօրաւոր կերպով պաշտպանել եւ չքողոյ որ մոռցուի. անկէ զատ գաղղիական ազատ լրագրութեանն համակրական պաշտպանութիւնն իսկ ուղղակի խնդրեց : Ուստի այս իրաւունքներն այսօրուան օրս ուրիշ իրաւունքներէն վեր կըդնենք. թէպէտ եւ մեր միտքն ու փափարն է ամեն քրիստոնէայ եւ անքրիստոնէայ ժողովրդոց իրաւունքները պաշտպանել :

« Ասկէքանի մը ամիս առաջ՝ Մոլտաւիացոց Զըմպրու ըսուած լրագիրը նորահաստատ Սքրիպան արքիմանորիսին գրած հատուած մը հրատարակել էր, որով Հայոց ընկերութիւնը սաստիկ կընախատէր ու

LES DROITS DES ARMÉNIENS EN MOLDAVIE.

Dernièrement un des rédacteurs de la *Presse* a inséré dans ce journal l'article suivant concernant les Arméniens de la Moldavie. Il y prend la défense de leurs droits, c'est-à-dire il démontre que les Arméniens de la Moldavie aussi devraient avoir comme les Arméniens de la Valachie, le droit d'acheter des immeubles.

« La Moldo-Valachie contient plusieurs communions dissidentes : nous demandons qu'elles jouissent toutes des mêmes droits que les Moldo-Valaques. Parmi elles, il y en a une que nous signalerons spécialement aujourd'hui ; c'est la communauté arménienne. Ce n'est pas qu'elle ait plus de droits qu'une autre : il n'y a pas de plus et de moins en matière d'égalité civique ; mais elle a eu le bon esprit de plaider énergiquement sa propre cause, de ne pas se laisser oublier ; elle invoque elle-même, directement, l'appui sympathique de la presse française libérale. Ce sont là les raisons de notre préférence d'aujourd'hui. Il va sans dire que nos arguments et nos vœux s'appliquent à toutes les croyances, chrétiennes et non chrétiennes.

« Une feuille moldave, *Zimbru*, avait publié, il y a quelques temps, un article de l'archimandrite néophyte Scriban, où la communauté arménienne était vouée à la haine et au mépris. Cette injuste agression n'est pas

վար կըզարներ : Բայց այս անիրաւ գրապարտութիւնն առանց պատասխանատուութեան չմնաց : Աստղ Դանուբեան ազատ լրագիրը սաստիկ բողոք քրաւ, զոր արժան կընամարիմք հոս դնել համառօտիս :

« Հայք, կըսէ, ամենայն ուրեք ուր որ բնակութիւն հաստատեր են, իրենց հայրենասիրութեանն ու հպատակութեանն ճշմանները ցուցնելէնէտ չկեցան : Նոյն իսկ Մոլտաւիոյ մէջ, ուր ուրը հարիւր տարիէ աւելի է որ կըբնակին եւ ուզողը բող Ն. Սուցօ իշխանին 1849ին հրատարակած Մոլտաւիոյ Սահմանագրութեան կամ Մ. Կուսիին 1854ին հանած աշխարհագրութեան մէջ նայի, կըտեսնէ որ Հայոց այս երկրին մէջ հաստատուիլը շատ աւելի առաջ է, ինչպէս որ Հայր Սրբիպան իսկ կըսէ, իշխանութիւնն ալ այն ատենը տարբեր սահմանագրութեան վրայ հաստատուեր էր (1551ին Պօկտան Տրակօշին իշխանութեան ատենները) եւ Հայք ան յայլ եւ այլ տարերաց կաշմեալ զանգուածին մատուցնէին ուսկիցայս կարգաւորութիւնս եղաւ. ուստի մարդ չկրնար իրենց երկրցի ըլլալու իրաւունքը զլանալ :

« Իսկ բարոյական եւ քաղաքական վիճակնուն եւ ցըցուցած վարքին հանար՝ պատմութիւնը մեզի կըվկայէ թէ այլ եւ այլ տերութիւնք հաճեցան իրենց խելքը, աշխատասիրութեան եռանդն ու իրենց բարուց կանոնաւորութիւնը գովել : Պ. Թ. Գօտրեսգոյին 1852ին հրատարակած ժամանակագրութեան պատմական վկայութեանց մէջ շատ մը իշխանական հրովարտակներով Հայոց տրուած արտօնութիւններն ենս կըգտնուին, նոյն իսկ անոնցը որ ետրերը Աստրիայէն եկած են, հետերին ամբաւ հարստութիւն բերելով, զոր զլխաւորապէս երկրագործութեան եւ անասուն դարմանելու արուեստները ծաղկեցընելու գործածեր են :

« Թէ եւ ետրը այս արտօնութիւնները կորսուեցան, Ֆանարիօրներուն պատճառաւ, սակայն Հայք իրենց քաղաքացեաց պէս հասարակաց պարտքերը կատարելէն վայրկեան մը ետ չկեցան : Իրենց սկզբնական եւ բարձրագոյն դպրոցներուն մէջ 1841ին գեղեցիկ բարեկարգութիւններ դրուեցան, Մոլտաւիացւոց ուսումնարաններուն նման, որով եւ խրաբանցիւր աշակերտ պարտաւորեցաւ մոլտաւեբն լեզուն եւս սովորելու : Վերջապէս իրենք ամենայն կերպով կըջանան երկրին բուն բնակչացը հետ մտրով ու սրտով միանալ, անոր յառաջադիմութեան միջոցները դիւրացընել եւ խրախօսել : Ամեն ժամանակ իրենք զիրենք հասարակաց հայրենեացը մասնակից սեպեր են, եւ հին Սուջովա քաղաքին մէջ մինչեւ ցայսօր ջանացեր են Մոլտաւիացւոց ազգութիւնը պահել :

« Թեպէտ եւ մեր խորհրդածութիւնները զօրաւոր են

restée sans réponse. *L'Étoile du Danube*, journal libéral, a inséré une énergique protestation que nous croyons devoir analyser.

« Les Arméniens, y est-il dit, n'ont cessé de donner, partout où ils se sont établis, des preuves de leur patriotisme et de leur esprit de tolérance. En Moldavie même, où ils sont établis depuis plus de huit siècles, que l'on consulte la *Statistique de la Moldavie*, publiée en 1849 par le prince N. Soutzo, ou la *Géographie* de M. Gousti, publiée en 1854, on se convaincra que l'établissement des Arméniens dans ce pays remonte bien au-delà de l'époque où, selon le dire du Père Scriban lui-même, la Principauté s'est constituée en État distinct (sous Bogdan Dragosche, vers l'an 1351). Les Arméniens faisaient partie de l'agglomération d'éléments divers d'où est sortie cette organisation. On ne saurait donc leur contester la qualité d'indigènes.

« Quant à leur conduite morale et politique, quant au rôle qu'ils ont joué, l'histoire est là pour établir que les divers gouvernements se sont plu à louer leur intelligence, leur assiduité au travail, la régularité de leurs mœurs. Parmi les documents historiques publiés en 1825 dans la *Chronique* de M. Th. Codresco, on trouve, consacrés par de nombreux *chrysoboules* princiers, les privilèges qui leur furent accordés, même à ceux d'entre eux qui vinrent plus tard de l'Autriche avec des capitaux considérables, qu'ils employèrent principalement à développer l'industrie agricole et à l'élève du bétail.

« Quoique ces privilèges aient été abolis plus tard, à la suite des persécutions provoquées par les Famariotes et favorisées par les préjugés, les Arméniens n'ont pas cessé un instant de contribuer, comme tous leurs concitoyens, aux charges publiques. Leurs écoles élémentaires et supérieures ont subi, en 1841, d'heureuses modifications, analogues à celles qu'on a introduites dans les établissements roumains proprement dits; l'étude de la langue roumaine y a été rendue obligatoire pour chaque élève; enfin, tout ce qui pouvait aider à la fusion des sentiments et à l'assimilation des tendances est soigneusement encouragé par eux. En toute circonstance, ils se sont montrés du côté de la patrie commune. Dans l'ancienne ville de Soutchowa, ils ont jusqu'aujourd'hui contribué à la conservation de la nationalité roumaine.

« Les considérations que nous venons de résumer sont

սակայն մեր կողմանէ եւս բանի մը ուրիշ տեսութիւններ աւելցնենք :

Վալարիոյ, եւ Պէնարապիոյ այն մասին մէջ զոր Ռուսը եւս դարձուցին , բնաւ այն արգելքները չկան զոր Մոլտաւիոյ մէջ մշտնջենաւոր ընել կուզեն . վասն զի Հայք հոն երկիր գնելու ազատութիւն ունին եւ շատ մը ստացուածոց տէր են : Արդ ինչպէս նոր դրուելու սահմանադրութեան մէջ այս իրաւունքները ունեցողներուն ձեռքէն պիտի յափշտակուին , եւ անոնց պիտի չտրուին որ դեռ զուրկ մնացեր են անոնցմէ : Ի՞նչպէս այս իրաւունքները Ռուսաց, Յունաց, Սերվիացաց պիտի տրուին' եւ հռովմէական, անգղիական եւ հայ դաւանանքն ունեցողներուն պիտի չտրուին , այն ազգաց որ' շատ ժամանակ չկայ որ արիւնքին բափեր են եւ այնչափ միլիոններ վատնեցին Մոլտաւիացոց եւ Վալարիացոց հայրենիք մը տալու համար : Այն պատուական հայրենակիցներն որ 1848ին ազգային լեղափոխութիւնը կրկազմին եւ հիմա արստրանքին եւս կանգնած են , իրենց յայտարարութեան քսան եւ վեցերորդ յօդուածին մէջ գրեր էին՝ *բազաբական իրաւունքն ամենայն հայրենակցաց մերոց զոր բրիտանիական հաստատու եւ դաւանիցին* : Այս ազատութիւնը լուսնադաւանից կոյր կարծեացը անտանելի կերեւնար , ուստի եւ Հայր Սրբիպանը այս անգամ նորէն գործակից եղաւ անոնց :

Այս յայտարարութեան մէջ բառ մը կայոր պէտք է ջնջել , այսինքն *զոր հաստատու եւ դաւանի* ըսելու է :

Պէտք չէ որ արդի Տերութիւնը հարցնէ քե մարդ ինչպէս կը հաստատու , այլ ինչպէս կը վարուի : Կրօնական խնդիրները քաղաքական եւ բարոյական ընթացքէն բոլորովին բաժնուած պիտի ըլլան , եւ Տերութեան օրէնքը քաղաքացիս միայն պիտի ձանաչէ . անա այս վարդապետութիւնները միայն պէտք է ամեն տեղ ամեն բանէ վեր սեպել , մասնաւորապէս Մոլտաւիոյ եւ Վալարիոյ պէս նորածին Տերութեան մը մէջ : Մեր Հայոց իրաւացի բողոքները չէ քե անոր համար պաշտպանեցինք իբրեւ զի իրենք այսպէս կամ այնպէս են , այլ որովհետեւ այս ժողովուրդը առարկինի եւ աշխատասէր ժողովուրդ մըն է : Նոյն իսկ ի Փաղդիա , Փարիզու մէջ ուր երկու վարժարան հաստատուէր են , չեն կրնար հանգիստ ունենալ (հռովմէական) եկեղեցականաց հալածանքներուն պատճառաւ , վասն զի վարժարաններուն վրայ կը նախանձին եւ ամեն ջանք կընեն անոնց մէջ շփոթութիւն ձգելով վատեցուցանել : Երբոր չեն համարձակիր յայտնապէս անոնց վնասել :

Ուստի կը վախժարիմք որ ամեն դաւանանքի տէր ժողովուրդներն իրենց իրաւունքները պահանջեն , բայց ոչ քե ամեն մէկը իրեն համար միայն , այլ իւրաքանչիւր

puissantes ; nous en ajouterons , pour notre compte personnel , d'un autre ordre .

Dans la Valachie , dans la partie de la Bessarabie qui a été cédée par les Russes , les exclusions qu'on voudrait perpétuer en Moldavie n'existent pas : les Arméniens y jouissent du droit d'acheter des terres , et en fait possèdent de nombreux immeubles . Comment , dans la future constitution , dépouillerait-on de ce droit ceux qui l'ont et le refuserait-on à ceux qui en sont encore privés ? Comment pourrait-on le reconnaître aux Russes , aux Grecs , aux Serviens , et le refuser aux dissidents catholiques , anglicans , arméniens , aux nations qui ont versé naguère leur sang et dépensé tant de millions pour rendre une patrie aux Moldo-Valaques ? Les honorables patriotes qui formaient en 1848 le parti national , et qu'une mesure réparatrice vient de rappeler de l'exil , avaient inscrit dans le vingt-sixième article de leur programme : *Droits politiques à tous nos compatriotes , à quelque rit chrétien qu'ils appartiennent* . C'était beaucoup en face des prétentions aveugles du parti orthodoxe , dont le Père Scriban vient encore de se rendre l'organe ; mais c'est trop peu encore .

Il y a un mot à effacer dans cette déclaration ; il faut dire : *à quelque rit* qu'ils appartiennent .

L'État moderne ne doit pas demander comment on croit , mais comment on agit . Les questions religieuses doivent être absolument séparées de la sphère politique et morale ; la loi de l'État ne doit connaître que des citoyens ; telles sont les doctrines qu'il faut faire prévaloir partout , et particulièrement dans un État en éclosion , comme la Moldo-Valachie . Nous avons soutenu aujourd'hui les équitables réclamations des Arméniens , non parce qu'ils sont tels , mais parce qu'ils forment une race probe , laborieuse . En France même , à Paris , où ils ont fondé deux collèges , ils ne sont pas à l'abri d'une certaine persécution cléricale , jalouse de la prospérité de leurs établissements , et s'efforçant de les décourager par des tracasseries , quand elle ne peut leur nuire ouvertement .

Nous voudrions voir toutes les minorités religieuses réclamer , non pas chacune pour soi , mais chacune pour toutes , et n'appuyer point leurs sollicitations sur d'an-

ամենուն համար, եւ յոյսերնին հին արտօնութեանց ուսի եւ այլ բոլորութեանց վրայ չդնեն, հապա խղճմտանքին անկապտելի իրաւանց վրայ. մարդուս անունը միայն բաւական է ուրիշ ապացոյցներ եւ ուրիշ նշաններ աւերորդ սեպելու :

Մեր Հայոց խնդիրքներէն յորդորուած այս դիտողութիւնս ըրինք, ուստի եւ անոնց մտքին ու կարծեացը ամենայն կերպով համաձայն ենք : Թող ուրեմն ընդհանուր եւ բնական իրաւանց վրայ հաստատեն իրենց իրաւունքը. որչափ իրենց անձնականը չփրցնուեն, այնչափ աւելի իրենց անձնասիրութիւնը քիչ կտակածելի եւ իրենց իրաւունքը աւելի պաւգ պիտի ըլլայ ցուցնել, աւելի դիւրին պաշտպանել եւ աւելի վստահ օգնականներ գտնել : Բաւական չէ արդարութիւնն իր կողմն ունենալ, պէտք է անոր ամեն պայմաններն եւս յանձն առնուի :

ciens privilèges, sur des concessions locales, mais sur les imprescriptibles droits de la conscience; la seule qualité d'homme dispense d'autres arguments, d'autres titres.

Cette observation nous est suggérée par la requête même des Arméniens dont nous nous sommes fait l'écho, et dont nous épousons chaleureusement les pensées; qu'ils se placent sur le terrain du droit général et naturel; moins entachées d'individualisme, leurs vues seront moins suspectes d'égoïsme; leur cause sera plus simple à exposer, plus facile à défendre et plus assurée d'auxiliaires. Ce n'est pas assez d'avoir la justice pour soi, il faut en accepter toutes les conditions.

Ուրիշի պնակին սպասողը շատ անգամ անօրինակն աչք առնելու է :

Կամիլն ու կարող լինելը մէկ է. ով որ երկայնմտութիւն ունի, յաջողելուն ջտարակուսի :

ՀԱՆԳԻՍԱՐԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՇԷՆ ՄԱՐԳԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՂԱ ԱՅՎԱԶՈՎՍԿԻ.

Դադլիոյ, մանաւանդ քեւերայիոյ մայրաքաղաքին այստարուան հանդիսարանը՝ Հայոց սրտին մէջբաղդը ու անջնջելի յիշատակ մը պիտի բողոքէր, հինգ միլիոն ժողովրդեան անունը իւր մէկ ներկայացուցչին անուամբը նրակելով : Ազգերնուս ըրած այս յաղթանակին մէջ եւս տառջիկայ էինք, եւ որպէս մեր սիրտը բնդաց այն ցանկալի օրը, տարակոյս չունիմք որ բոլոր մեր համազգեաց սրտերն եւս մեր զգացմանը հաղորդակից պիտի ըլլան ցնծութեամբ : Ինչպէս կրճխար մեր ոգին երբ կըտեսնէինք որ ջորս դարեւ վեր ուրիշի անուանը տակ բաժնուած ձորուած, մանաւանդ քեւերուած ժողովուրդ մը՝ այսօր իւր մէկ անդամոյն ձեռօքը ոչ միայն իւր անուանը փառքը կըստանար, հապա նաեւ իր հօրազոյն տեարցմէ մէկն եւս, եւրոպիոյ ամենէն մեծ ժողովուրդը, իւր անուանը հովանոյն կըկարօտէր :

M. JEAN AÏVAZOVSKY.

La dernière exposition de la capitale de la France, et nous pouvons dire de l'Europe, devait laisser un souvenir bien doux et ineffaçable dans la mémoire des Arméniens; elle devait couronner un peuple de cinq millions d'hommes dans la personne de son représentant. Nous avons été témoin de ce triomphe éclatant de notre nation, et, par les battements de notre cœur en cet heureux jour, nous jugeons de la part que doivent prendre à notre joie tous les vrais patriotes. Comme nous avons tressailli en entendant proclamer une nation démembrée depuis quatre siècles, dont le nom même s'est perdu dans celui de ses conquérants. Mais aussi ne vient-elle pas de reconquérir sa gloire; n'a-t-elle pas vu le plus puissant de ses maîtres, le peuple le plus considérable de l'Europe, revendiquer, comme sien, l'un de ses enfants et lui emprunter l'appui de son nom?